

درآمدی بر نیازمندی‌های فهم و پژوهش در نهج البلاغه

سید محمد کاظم طباطبایی*
امیر رضاقلی**

چکیده

نهج‌البلاغه پژوهی یکی از عرصه‌های مهم معناپژوهی حدیثی است؛ زیرا نهج البلاغه دارای ویژگی‌های خاص ادبی، بلاغی، معنایی و معرفتی است و با نظر به ویژگی‌های آن و عنایت به والایی مقام آن میان امت اسلامی، نگاه روشمند به نهج‌البلاغه پژوهی ضروری می‌نماید. نوشتار پیش رو درصدد است فهم و پژوهش در نهج البلاغه را با ساختاری منطقی به آنان که در آغاز راه پژوهش در نهج البلاغه هستند ارائه دهد. در مسیر فهم و پژوهش این کتاب، به سه عرصه کلان «بسترسازی بهره‌مندی از نهج البلاغه»، «فرایند فهم متن نهج البلاغه و معناپژوهی آن» و «عرضه دست‌مایه و انتساب آن به نهج البلاغه» توجه شده است و هر یک به مراحل چند دسته‌بندی می‌شوند: عرصه نخست شامل چهار مرحله از اعتبارسنجی و واکاوی صدور متن تا دستیابی به متن نهایی و جایگاه مفردات - ساختار نحوی - است؛ عرصه دوم از واکاوی گوهر معنایی واژگان و فهم معنای ظاهری آغاز و تا رؤیت مجموعه کلمات امیر مؤمنان علیه السلام و حتی سایر معصومان علیهم السلام - که از آن به «خانواده حدیث» تعبیر می‌شود - و دریافته‌های تخصصی در موضوع مورد پژوهش، تداوم می‌یابد؛ عرصه سوم نیز عرضه نتایج و دست‌مایه پژوهش است که خود نیازمند قواعدی کلان است.

واژگان کلیدی

فقه الحدیث، معناپژوهی، نهج البلاغه، فرایند فهم متن.

tabataba@qhu.ac.ir

*. دانشیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه قم.

** . دانشجوی دکتری علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه قرآن و حدیث (نویسنده مسئول).

jangenarm123@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۵

درآمد

نهج البلاغه را برادر قرآن کریم خوانده‌اند.^۱ دستمایه سید رضی در گردآوری بلاغات امیر مؤمنان علیه السلام، از ابتدای نگارش تاکنون مورد توجه عالمان و دانشوران مسلمان و غیرمسلمان بوده است.^۲ تألیف نخستین شروع نهج البلاغه را به قرن ششم بازگردانده‌اند.^۳ از میان کتب فریقین، نهج البلاغه را در میان برترین کتب از نظرگاه نسخه‌های خطی دانسته‌اند^۴ و پس از قرآن، هیچ‌یک از کتب مسلمانان، به قدر نهج البلاغه مورد اهتمام نبوده است. این امر و امتیازات ادبی، بلاغی، معرفتی و گستره موضوعی نهج البلاغه با نظرداشت نیازهای معرفتی، سیاسی، فرهنگی و اعتقادی زمانه ما، ضرورت پژوهش‌های ژرف‌تری را در نصوص علوی نهج البلاغه هویدا می‌سازد.

طرح مسئله

آنچه پژوهشگران هر دوران را بر نگارش‌های تازه و تلاش برای دریافت‌های نو سوق می‌دهد، امکان بهره‌وری والاتر، عمیق‌تر و گسترده‌تر از تراث پیشینیانشان است. به نظر می‌رسد نهج البلاغه نیز از آن رو که دربردارنده سخنان سرور اوصیا - درود خدا بر ایشان باد - است، سپس از آن رو که میراثی کهن و برگرفته از حقایق امت اسلامی است و در مرتبه سوم، به سبب آنکه از نگاشته‌های مشهور مسلمانان است، نیازمند پژوهش‌های متنی قابل دفاع علمی باشد. پرسش چگونگی بهره‌مندی‌های دقیق‌تر از این کتاب وزین است. سوگمندها به‌رغم وجود استادان بزرگ نهج البلاغه در امت اسلامی، نگاشته مدّونی که به‌ویژه ناظر به کتاب نهج البلاغه باشد و اسلوب پژوهش و فهم نهج البلاغه را بیان کند، در دست نیست. همین امر ضرورت کاوش در این عرصه را برمی‌نماید.

پیشینه پژوهش

با کاوش صورت‌پذیرفته، نتایج ذیل به‌عنوان پیشینه به دست آمد:

۱. **دروس پژوهشی نهج البلاغه** نگاشته مرحوم حجت‌الاسلام محمد دشتی؛ شیوه تفسیر و تحقیق و برداشت از نهج البلاغه موضوع این اثر است که در پنج فصل و چندین درس تدوین شده است. هدف نویسنده در این اثر، عرضه روشی برای پژوهش در نهج البلاغه است؛ اما ضمن ارج‌گذاری به تلاش

۱. بنگرید: حر عاملی، *خاتمه مستدرک الوسائل*، ج ۳، ص ۲۰۴.

۲. برای اطلاع بیشتر بنگرید: دلشاد تهرانی، *چشمه خورشید*، بخش سوم.

۳. بنگرید: غلامعلی، *شناخت‌نامه نهج البلاغه*، ص ۱۱۰ - ۱۰۸.

۴. بنگرید: جمعی از محققان، *دانشنامه امام علی علیه السلام*، ج ۱۲، ص ۸۳؛ طباطبایی، *فی رحاب نهج البلاغه*، ص ۲۴ - ۷.

ارزنده نگارنده، عدم روشمندی منطقی و گام‌به‌گام نبودن آموزش روش پژوهش، لزوم کار جدید و جدی‌تر را آشکار می‌سازد.^۱ مؤلف در این اثر ترکیبی از آموزش و پژوهش را عرضه کرده و به موضوعات کلانی چون «فیش‌برداری» و «انواع شرح‌نگاری» پرداخته است، اما مخاطب نمی‌تواند سیر منطقی فصول را دریابد. از سوی دیگر عدم رعایت قواعد تطبیق علوم روز با متون دینی اشکال دیگر این اثر است؛^۲

۲. مقاله‌ای با عنوان «راهنمای پژوهش و تحقیق در نهج البلاغه» نگاشته ابوالحسن مؤیدی در نخستین شماره فصلنامه *مطالعات تفسیری* منتشر شده است. این مقاله نیز گرچه امتیازاتی چون معرفی شروع نهج البلاغه، معاجم و فرهنگ‌های موضوعی آن را در خود دارد، فاقد ارائه روشی منطقی و مشخص در پژوهش و فهم نهج البلاغه است. ضمن بهره‌گیری از مقاله نام‌برده، درصد ارائه نوشتاری مختصر و روشمند در این زمینه هستیم.

طرح نخستین موضوع

این نوشتار در سه عرصه کلان به عرضه سخن خود خواهد پرداخت. هر یک از این سه عرصه نیز خود مراحل چندی را دربرمی‌گیرد:

۱. بسترسازی بهره‌مندی از نهج البلاغه؛

۲. فرایند فهم متن نهج البلاغه و معناپژوهی آن؛

۳. عرضه دست‌مایه و انتساب آن به نهج البلاغه.

در عرصه نخست، اقداماتی راجع به نهج البلاغه و بخش‌های موردنظر آن توسط پژوهشگر انجام می‌پذیرد که بستر بهره‌مندی از متن را فراهم می‌آورد و امکان فهم را مهیا می‌سازد؛ در عرصه دوم، فرایندی برای فهم متن نهج البلاغه معرفی می‌شود که با پیمودن آن مستقیماً می‌توان به فهم متن دست یافت و باید در این مرحله دقت داشت فهم نهج البلاغه را - نظر به ویژگی‌های خاص این کتاب - نمی‌توان بی‌کم‌وکاست، همچون فهم سایر کتب حدیثی دانست؛ در عرصه سوم، باید دست‌مایه فرایند معناپژوهی نهج البلاغه، با رعایت اسلوب و قواعد خاصی ارائه شود. در ادامه به تفصیل ممکن در این باره نگاشته خواهد شد.

۱. بنگرید: دشتی، *دروس پژوهشی نهج البلاغه*. برای نمونه مؤلف محترم در جلد دوم، مراحل پنج‌گانه آشنایی و تحقیق در نهج البلاغه را بیان کرده، اما مرحله سوم را با عنوان «کیفیت تدریس مفاهیم نهج البلاغه» نام‌گذاری کرده و متجانس نبودن آن با مراحل پیشین و پسین که اختصاص به «تحقیق» در نهج البلاغه یافته، پرپیداست (همان، ج ۲، ص ۶۷ - ۳۳).

۲. بنگرید: همان، ج ۲، ص ۲۲۳ - ۱۹۳، کلیدهای پانزدهم تا نوزدهم.

بسترسازی بهره‌مندی از نهج البلاغه

بسترسازی بهره‌مندی از نهج البلاغه به مرحله‌ای از نهج‌البلاغه‌پژوهی گویند که در آن محقق تلاش می‌کند به متنی اولیه که اتقان آن از حیث صدور و اعراب بدون مانع جدی باشد، دست یابد. آن‌گاه که توانست صدور آن را ثابت یا با قرائنی به متن اعتماد کند و جمله‌ای پیراسته از حیث اعراب و تحلیل ادبی به دست آورد، می‌تواند فرایند فهم متن را آغاز کند.

یک. واکاوی صدور و اعتبارسنجی متن

ناگفته پیداست پژوهشگر نهج البلاغه در نخستین مرحله تحقیق خود، باید از صدور متن اطمینان یابد یا دست‌کم اعتبار اجمالی آن را به دست آورد. اطمینان از صدور سخن از طریق عواملی چند پدید می‌آید. واکاوی اعتبار بر محور سند و اعتبارسنجی بر محور صدور دو طریق مشهور میان عالمان امامیه است.^۱ در این مرحله پژوهشگر باید متناسب با روشی که در مبنای اعتبارسنجی خود پذیرفته است، به سنجش اعتبار متن بپردازد. وی هر روشی را بپذیرد، به سبب وجود ارسال در گزاره‌های نهج البلاغه و عدم یادکرد منابع توسط سید رضی، ناگزیر است این مراحل را بپیماید:

الف) یافتن مصادر نهج البلاغه که سید رضی از آن‌ها نقل کرده است و احتمال‌سنجی نقل سید رضی از آن منابع؛ مانند آنکه متنی از نهج البلاغه را در کتابی از ابن‌قتیبه بیابد و با قرائنی یقین حاصل کند که سید رضی، متن را از آن منبع نقل می‌کند؛

ب) یافتن سند و بررسی قرائن صدور سخن؛ مانند آنکه محقق در منبعی که احتمال می‌دهد از مصادر سید رضی باشد، اسناد و قرائن صدوری بیابد. در این صورت می‌باید آن را مطابق روش اعتبارسنجی خود، به محک صدور برد و سند و قرائن، مانند منابع طولی و عرضی آن^۲ یا میزان شهرت میان عالمان را بازکاود. با پیمودن این مراحل، اعتبار اجمالی یا تفصیلی سخن برای وی هویدا می‌شود.

دو. اختلاف نسخ و نقل‌ها تا دستیابی به متن نهایی

پس از آنکه پژوهشگر نهج البلاغه اعتبار سخن را دریافت، ضروری است به متن نهایی آن سخن دست یابد؛ نسخه‌های خطی نهج البلاغه در صورت امکان و چاپ‌های گوناگون را ملحوظ دارد؛ نقل‌های متن موردنظر خویش را در سایر کتب ببیند و اشتباهات احتمالی مستسخان و ناقلان را دریابد. در این هنگام

۱. از این دو طریق، به «وثوق سندی» و «وثوق صدوری» تعبیر می‌شود.

۲. منظور از منبع طولی منبعی است که خود از نهج البلاغه نقل کرده و منظور از منبع عرضی منبعی است که از نهج البلاغه نقل نکرده است و خود می‌تواند مصدري برای دریافت سخن باشد.

و با نظر به دست‌مایه خویش در این مرحله، او می‌تواند به متن نهایی دست یابد. برای نمونه آنچه در یک نسخه، «لا یغلون» است در نسخه دیگر «لا یعلون» است^۱ یا آنچه در نسخه‌ای «نظر» آمده، در نسخه دیگر «بطر» نقل شده است.^۲

برای موفقیت در این مرحله، مراجعه به چند کتاب ضروری می‌نماید که به معرفی آن‌ها می‌پردازیم: الف) نهج البلاغه تحقیق شیخ قیس بهجت العطار که با چهار نسخه خطی معتبر مقابله شده و اختلاف نسخه‌ها در آن ذکر شده است. این اثر توسط انتشارات الرافد للمطبوعات و یک بار دیگر توسط دار زین‌العابدین علیه السلام انتشار یافته است؛^۳

ب) نهج البلاغه تصحیح ادیب ارباب ابن سکون حلّی (م حدود ۵۳۰) که با تحقیق شیخ قیس بهجت العطار توسط انتشارات العتبة العلویة المقدسه و یک بار دیگر توسط دار زین‌العابدین علیه السلام انتشار یافته است؛ ج) نسخه‌های خطی چاپ‌شده - فاکسیمیله - مانند برخی منشورات مجمع ذخایر اسلامی و سایر نسخه‌های خطی معتبر غیرچاپی مانند نسخه سید هبة‌الدین شهرستانی^۴ که در تاریخ ۴۰۶ قمری کتابت شده است؛ نسخه متعلق به آیت‌الله حسن زاده آملی^۵ که در تاریخ ۴۲۱ قمری کتابت شده است؛ نسخه محمد بن حسن قمی که در محضر فضل‌الله راوندی عرضه و مقابله شده^۶ و تاریخ کتابت آن ۵۵۶ قمری است؛ و سایر نسخه‌های این چینی؛

د) نقل‌های *بحار الأنوار* از نهج البلاغه: علامه مجلسی با در دست داشتن بهترین نسخه‌های خطی که آن‌ها را پیش از تألیف *بحار الأنوار* به دست آورده بودند، نقل‌های بسیار مستحکمی از کتب روایی امامیه دارند.^۷ از این رو، برای دستیابی به متن نهایی، رؤیت نقل‌های علامه مجلسی از نهج البلاغه در *بحار الأنوار* نیز ضروری است.

سه. اعراب مفردات و جملات نهج البلاغه

اعراب و نقش واژگان و ترکیبات در جمله و دریافت معانی آن‌ها از این طریق - اعراب و تحلیل صرفی و

۱. بنگرید: نهج البلاغه، تحقیق قیس بن بهجة العطار، ص ۴۰۲، پانوش ۵.

۲. بنگرید: همان، ص ۵۸۴، پانوش ۶.

۳. برای نمونه به تفاوت نقل مشهور نهج البلاغه‌های چاپ‌شده و نهج البلاغه تحقیق شیخ قیس بن بهجة العطار عبارت «وَكَا عَزَّ كَالْحِلْمِ» را در دنبال کنید (نهج البلاغه، صبحی صالح (دار الحدیث)، ص ۷۴۵، حکمت ۱۰۳؛ نهج البلاغه،

شیخ قیس بن بهجة العطار، ص ۶۵۱، حکمت ۱۰۷).

۴. این نسخه در کتابخانه لندن نگهداری می‌شود.

۵. این نسخه در اختیار مرکز احیای میراث اسلامی است.

۶. این نسخه در موزه عراق نگهداری می‌شود.

۷. بنگرید: عابدی، *آشنایی با بحار الأنوار*، ص ۱۰۰ - ۹۸.

نحوی - به‌عنوان یکی از بسترها و زمینه‌های بهره‌وری از متن ضروری است. گرچه در بادی امر، اعراب بخشی از فهم متن قلمداد می‌شود، باید توجه داشت در مسیر آماده‌سازی متنی که محقق درصدد فهم آن است، قرار می‌گیرد و پیش از بررسی‌های محتوایی همچون معنای واژگان باید به آن پرداخت؛ گرچه پژوهشگر پس از بررسی‌های محتوایی، به نتیجه دیگری پی بُرد. پژوهشگران پرشماری این امر را پی جسته‌اند و می‌توان به آثار ایشان مراجعه کرد و بهره‌مند شد. در این زمینه کتبی معرفی می‌شوند:

(الف) **إعراب نهج البلاغه**: این اثر در ده جلد به همت العتبة العباسية المقدسة منتشر شده است؛

(ب) **إعراب نهج البلاغه و بیان معانیه**: این اثر از منشورات الكلية الإسلامية الجامعة است.

چهار. کتاب‌شناسی متن نهج البلاغه

بهتر است پژوهشگر نهج البلاغه پیش از ورود به فرایند فهم آن، به کتاب‌شناسی نهج البلاغه بپردازد، آن‌ها را روش‌شناسی کند و با آن‌ها آشنایی قابل‌قبولی داشته باشد تا هنگام ورود به فرایند فهم متن و معناپژوهی، بیشترین بهره‌وری را از آن‌ها داشته باشد؛ زیرا در غیر این صورت، امکان بهره‌مندی از منابع بسیار کاهش می‌یابد. کتاب‌شناسی متن نهج البلاغه را می‌توان در این دسته‌بندی ارائه کرد:

(الف) شروح تربیتی و موضوعی نهج البلاغه

این کتب که اختصاصاً به تبیین و توضیح متن نهج البلاغه پرداخته‌اند، نیازمند شناسایی و روش‌شناسی‌اند. شرح نهج البلاغه نگاشته ابن میثم بحرانی، ابن‌ابی‌الحدید، قطب‌الدین راوندی، علامه شوشتری، میرزا حبیب‌الله خوئی و... از این دست کتب هستند.^۱

(ب) نهج البلاغه پژوهی‌های رویکردمحور

این کتب که با رویکردهای دانشی و در زمینه‌های خاص پژوهشی درباره نهج البلاغه نگاشته شده‌اند نیز نیازمند شناسایی هستند. گاه پژوهشگر با رویکرد تربیتی به نهج البلاغه می‌نگرد و با دانش علوم تربیتی به آن وارد می‌شود. گاه جنبه‌های سیاسی نهج البلاغه مطرح است و با رویکرد دانش علوم سیاسی به آن نگریسته می‌شود. این امر، چنان‌که پیداست، امری غیر از شروح موضوعی بر نهج البلاغه است. برای نمونه می‌توان به کتاب‌های **اندیشه سیاسی - تربیتی علوی در نهج البلاغه** اثر استاد احمد بهشتی، **قشر بندی و نابرابری‌های اجتماعی در نهج البلاغه، القضاء و النظام القضائی عند الإمام علی (علیه السلام)**، **روان‌شناسی در نهج البلاغه (مفاهیم و آموزه‌ها)** و **حقوق عمومی در نهج البلاغه** اشاره کرد.

۱. برای آشنایی بیشتر با شروح نهج البلاغه بنگرید: غلامعلی، **شناخت‌نامه نهج البلاغه**، ص ۱۲۵ - ۱۰۷.

ج) کتب دربرگیرنده متون نهج البلاغه

جوامع روایی خاصه و عامه گاه دربردارنده متون نهج البلاغه‌اند. بیانات نگارندگان این جوامع و تبویب آنان نسبت به متون نهج البلاغه بستر فهم والاتری را فراهم می‌آورد، اما شناسایی این کتب پیش از ورود به فرایند معناپژوهی باید مورد توجه قرار گیرد. علامه مجلسی بیشینه نهج البلاغه را در *بحار الأنوار* و ضمن ابواب خاص و همراه با بیانات خاص آورده‌اند.^۱ شیخ حر عاملی در *وسائل الشیعة* و محدث نوری در *مستدرک الوسائل* و آیت‌الله بروجردی در *جامع أحادیث الشیعة* با جای‌گذاری متون نهج البلاغه ضمن ابواب خاص، نگاه موضوعی خود به این متون را نشان داده‌اند.^۲ از اقدامات محدثان معاصر همچون *دانشنامه قرآن و حدیث و میزان الحکمة* نیز می‌توان بهره جست.

فرایند فهم متن نهج البلاغه و معناپژوهی آن

یک. دستیابی به متن کامل سخن از طریق مصادر اولیه

در نخستین مرحله از معناپژوهی، پیش از آنکه با نقل نهج البلاغه روبه‌رو شویم، باید از کمال متن اطمینان یابیم. سید رضی از آن‌رو که با هدف برنامایی بلاغت و فصاحت ادبی و مضمونی سخنان مولای متقیان علی علیه السلام نهج البلاغه را نگاشته‌اند،^۳ بارها به تقطیع سخنان آن حضرت اقدام کرده‌اند. آشناترین کلیدواژه تقطیع در نهج البلاغه ایشان، تعبیر «ومنها»^۴ است. بر این اساس، دستیابی به متن کامل اولیه برای پیمودن مراحل بعدی در معناپژوهی سخنان آن حضرت ضروری است. متن کامل اولیه را با مراجعه به مصادر نخستین سخن می‌توان یافت. در این مسیر، کاوش در آثاری که کمک‌کار این امر هستند لازم است. در ادامه به دسته‌بندی آثار پیش‌گفته می‌پردازیم.

الف) دستیابی به مصادر نهج البلاغه از طریق کتب مصادر و آسانید

کتاب‌هایی چون *مصادر نهج البلاغة و آسانید* از مرحوم شیخ عبدالزهره خطیب، *استناد نهج البلاغة* از امتیازعلی‌خان عرشی و *مسند نهج البلاغة* از حجت‌الاسلام حسینی جلالی در تلاش بوده‌اند مصادر سخنان

۱. کتابی به نام *شرح نهج البلاغة المقتطف من بحار الأنوار* در سه جلد متضمن متون نهج البلاغه که در *بحار الأنوار* نقل شده به همراه بیانات علامه مجلسی است.

۲. برای نمونه بنگرید: حر عاملی، *وسائل الشیعة*، ج ۱، ص ۶۳ و ۷۲ و ۱۰۵، ج ۴، ص ۳۰ و ۷۰، ج ۸، ص ۴۲۱، ج ۱۵، ص ۳۰۸؛ نوری طبرسی، *مستدرک الوسائل*، ج ۱، ص ۱۰۵، ج ۲، ص ۳۵۷، ج ۳، ص ۳۱۵، ج ۵، ص ۱۹۲؛ بروجردی، *جامع أحادیث الشیعة*، ج ۲۲، ص ۱۶۴ و ۴۹۸، ج ۲۳، ص ۳۲۴.

۳. نهج البلاغه، صبحی صالح (دار الحدیث)، ص ۱۵ - ۱۰.

۴. برای نمونه بنگرید: نهج البلاغه، صبحی صالح (هجرت)، ص ۴۵، ۶۸ - ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۹۰ و ۳۳۰.

– و گاه سخنان مشابه – نهج البلاغه را بیابند و به آن منابع و مصادر ارجاع دهند.^۱ یکی از راه‌های دستیابی به متن کامل نهج البلاغه این طریق است.

ب) دستیابی به مصادر نهج البلاغه از طریق کتب اختصاصی

کتاب‌هایی چون *تمام نهج البلاغه* از حجت‌الاسلام موسوی در تلاش بوده‌اند با تحقیق در این زمینه، متن کاملی از سخنان آن حضرت را بر محور متن نهج البلاغه ارائه دهند.^۲ سخن در اینجا از میزان کامیابی این کتب به مقصودشان نیست؛ سخن از تأثیرگذاری این کتب در فرایند دستیابی به مصادر اصلی و کامل است که گاه بسیار مؤثر می‌افتد.

ج) دستیابی به مصادر نهج البلاغه از طریق جست‌وجوهای رایانه‌ای

یافتن متون نهج البلاغه با جست‌وجوی بخش‌هایی از این متون شامل کلیدواژه‌های آن در نرم‌افزارهای رایانه‌ای مرتبط و سپس راستی‌آزمایی وجود این متون در آن مصادر، دیگر راه برای یافتن مصادر متون نهج البلاغه است. نرم‌افزارهایی چون «المکتبة الشاملة»، «جامع الأحادیث» و «دانشنامه علوی» در این زمینه مناسب‌اند.

دو. واژه‌شناسی، ترکیب‌شناسی و فهم معنای ظاهری و نخستین کلام

با دستیابی به متن کامل و فراهم شدن امکان سنجش نیازهای متنی، نوبت به دریافت معنای ظاهری کلام می‌رسد. شناخت واژگان و معانی آن‌ها، دستیابی به گوهر معنایی هر واژه مهم و کلیدی، شناخت ترکیبات متنی از نظر ژرفای ادبی، نه از دید صرفی یا نحوی (به آن پیش‌تر پرداخته‌ایم)، و اقداماتی از این جنس، معنای نخستین و ظاهری کلام را به دست می‌دهد. باید دانست فهم زیبایی‌های سخن و دریافت نکات ادبی آن نیز چیزی بیش از معنای ظاهری آن را نمی‌رساند و نباید در این موضع توقف کرد، بلکه سخن را باید در حقیقت خود فهمید؛ زیرا این سخن نه هر سخن، بلکه کلام معصومانه‌ای است که به «حدیث» نام‌بردار است و آداب ویژه‌ای برای فهم آن وارد شده است.^۳

سه. فهم بستر و فضای صدور حدیث

پس از آنکه موانع ابتدایی متن را برطرف ساختیم و به معنای اولیه آن دست یافتیم، لازم است برای

۱. بنگرید: *عرشی، استناد نهج البلاغه*، ص ۱۳؛ *حسینی جلالی، مسند نهج البلاغه*، ج ۱، ص ۱۷ – ۱۱؛ *خطیب، مصادر نهج البلاغه و آسانیده*، ج ۱، ص ۳۴ – ۳۳.

۲. بنگرید: *موسوی، تمام نهج البلاغه*، ص ۹ – ۵.

۳. بنگرید: *مجلسی، بحار الأنوار*، ج ۱، ص ۲۰۹، باب ۶ ص ۲۲۱، باب ۷، ج ۲، ص ۱۴۴، باب ۱۹، ص ۱۵۸، باب ۲۱، ص ۱۸۲، باب ۲۶، ص ۲۸۳، باب ۳۴.

فهمی والاتر و بلکه درکی ضروری‌تر از مراد امیر مؤمنان علیه السلام، سبب صدور و فضای صدور و مخاطب کلام را در نظر بگیریم. بخش قابل‌اعتنایی از این مرحله در یافتن مصادر کامل سخن به دست می‌آید. بخشی نیز از طریق مراجعه به کتب کهن تاریخ و خوانش زمینه‌های حدوث وقایع حاصل می‌شود. کتبی چون *الغارات* ثقفی (م ۲۸۳)، *وقعة صفین* نصر بن مزاحم (م ۲۱۲) و *الجملة والنصرة* شیخ مفید (م ۴۱۳) از این نمونه‌اند. ضمناً شرح ابن میثم بحرانی بر نهج البلاغه^۱ و شرح ابن ابی‌الحدید معتزلی از شرح‌هایی هستند که به اسباب صدور نیز توجه و اهتمام داشته‌اند.^۲

چهار. رؤیت مجموعه کلمات امیر مؤمنان علیه السلام در موضوع پژوهشی موردنظر

در یک نگاه خوش‌بینانه، گاه یک سخن از امیر مؤمنان علیه السلام را در فضای صدور و با متن کامل آن از مصدر اولیه می‌یابیم و مورد مطالعه قرار می‌دهیم. در این مرحله آیا پیش از رؤیت سخنان آن حضرت پیش و پس از آن سخن، می‌توانیم فهم دقیق و جامعی از آن را به دست دهیم و به ایشان منسوب کنیم؟ به نظر می‌رسد اقدام دقیق‌تر آن باشد که - برای نمونه - اگر خطبه‌ای از خطبه‌های صفین امیرالمؤمنین علیه السلام را کاوش کرده‌ایم، خطبه‌های دیگر ایشان در صفین، سپس سخنان ایشان درباره آن واقعه را که به صورت پسینی مطرح شده است نیز واکاوییم. در مثال مورد بحث، سخنان آن حضرت با خوارج نهر روان و بیان نکاتی از صفین^۳ - با اینکه دیگر دوران آن جنگ گذشته است - برای تحلیل و فهم والاتر همان خطبه نخستین که در صفین منعقد شده بود، شنیدنی است. به عبارت دیگر، رؤیت مجموعه کلمات حضرت در آن موضوع، به پژوهشگر امکان حضور در آن زمینه و بستر تاریخی را می‌دهد.

بر این پایه، مراجعه و پی‌جویی مجموعه کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام در موضوع و متن مورد پژوهش لازم است. این کتب برای این منظور معرفی می‌شوند:

الف) *مسند الإمام أمير المؤمنين علیه السلام*: این کتاب که با زحمات و تتبعات مرحوم شیخ عزیزالله عطاردی در ۲۷ جلد به ثمر نشست، مجموعه بسیار چشمگیر و نسبتاً جامعی را از سخنان آن حضرت به صورت موضوعی و با تبویب شایسته، ارائه کرده است؛

ب) *مسند الإمام علی علیه السلام*: تألیف مرحوم سید حسن قبانچی در یازده جلد که به همت نشر اسوه منتشر شده است؛

د) *دانشنامه امیرالمؤمنین علیه السلام بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ*: این اثر که به همت مؤسسه دار الحدیث

۱. غلامعلی، *شناخت‌نامه نهج البلاغه*، ص ۱۱۷.

۲. برای نمونه: ابن‌ابی‌الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۷، ص ۲۸۷ و ج ۸، ص ۹.

۳. نهج البلاغه، صبحی صالح (هجرت)، ص ۱۷۸، خطبه ۱۲۲.

و با اشراف آیت‌الله محمدی ری‌شهری در چهارده جلد منتشر شده، سخنان بسیاری از امیر مؤمنان علیه السلام را دربرگرفته، با نقل وقایع تاریخی متعدد، زمینه و بستر فهم سخنان را فراهم آورده و با شخصیت‌شناسی و تحلیل‌های متخصصان مرتبط، فضایی مناسب برای پژوهش را به دست داده است؛

هـ) *المعجم الموضوعی لنهج البلاغة در فرهنگ‌ها و معاجم موضوعی نهج البلاغة*: نگاشته اویس کریم محمد که بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی منتشر کرده و تصنیف نهج البلاغة اثر لیب بیضون انتشار یافته از سوی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم و... در زمینه تنظیم مجموعه سخنان حضرت بر پایه نهج البلاغة در موضوع واحد بسیار مؤثر خواهند بود. با به انجام رساندن این مرحله و مرحله پسین می‌توان به مقدار قابل‌اعتنایی از آسیب «تتبع ناقص» و «برخورد گزینشی» پرهیز کرد.^۱

پنج. کشف و استخراج خانواده حدیث معصومان علیهم السلام در آن موضوع

ناگفته پیداست ائمه علیهم السلام نور واحدند.^۲ سخنان ایشان نسبت به یکدیگر، روابط عموم و خصوص، محکم و متشابه، مطلق و مقید، مجمل و مبین دارد و نهایتاً مفسر هم‌اند.^۳ برای درک مقصود و روابط میان سخنان امیر مؤمنان علیه السلام، باید به بیانات دیگر معصومان نیز مراجعه کرد. قرینگی مفصل کلمات ایشان نسبت به یکدیگر امری ثابت و پذیرفته و سیره جامع‌نگاران و محدثان بزرگ است. مراجعه به خانواده حدیثی معصومان علیهم السلام و عرضه سخنان امیر مؤمنان علیه السلام به مجموعه احادیث رسیده فایده دیگری نیز دارد و آن دستیابی به احادیثی است که اصحاب سخنان منسوب به امیرالمؤمنین علیه السلام را به سایر امامان عرضه کرده و در آن باره، توضیح و تبیین مسألت داشته‌اند.^۴ این مرحله نیازمند پی‌جویی به این شیوه است:

الف) پی‌جستن از جوامع روایی

نخستین پی‌جویی برای تشکیل خانواده حدیث، مراجعه به ابواب پیوسته با موضوع موردنظر در جوامع

۱. برای اطلاع بیشتر بنگرید: مسعودی، *آسیب‌شناسی حدیث*، ص ۱۵۲ - ۱۴۱.

۲. شیخ صدوق، *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۲۱۳؛ نعمانی، *الغیبه*، ص ۱۱۳؛ شیخ صدوق، *الأمالی*، ص ۲۳۶.

۳. بنگرید: کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۶۵ - ۶۴، ج ۲ - ۳، ص ۶۷ - ۹ - ۸؛ محمدی ری‌شهری، *میزان الحکمه*، ج ۱، ص ۱۱ (پیشگفتار نخستین چاپ).

۴. برای نمونه بنگرید: کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۳۹۹؛ ج ۲، ص ۳، ص ۱۳۲، ج ۵، ص ۵۵۶، ج ۸؛ مغربی، *دعائم الإسلام*، ج ۱، ص ۱۴۲؛ ابن‌اشعث، *الجعفریات*، ص ۴۲؛ طوسی، *تهذیب الأحکام*، ج ۹، ص ۱۷۸ - ۱۷۶، ج ۷؛ طوسی، *الفهرست*، ص ۱۷۶، ش ۴۷۰.

روایی است. *الکافی* از ثقة الإسلام کلینی، *بحار الأنوار* اثر علامه مجلسی، *وسائل الشیعة* از شیخ حرّ عاملی، گرچه جامعی فقهی است، *مستدرک الوسائل* از محدث نوری، *میزان الحکمة و دانشنامه قرآن و حدیث* از آیت‌الله محمدی ری‌شهری و همکاران، نمونه‌های مهم و جامعی برای این زمینه هستند.

ب) جست‌وجوی رایانه‌ای با کلیدواژه یا مضمون

گاه احادیث مرتبط با موضوع موردپژوهش در ابواب مرتبیطی که در جوامع روایی تدارک شده‌اند، وجود ندارد. در این مرحله، کلیدواژه‌ها، درون‌مایه‌ها و مضامین پیوسته به موضوع موردپژوهش را که در بستر نهج البلاغه است، با جست‌وجوهای رایانه‌ای از طریق نرم‌افزارهای مرتبط تکمیل می‌کنیم. باید دانست هیچ‌یک از این دو مرحله سبب استغنا از یکدیگر نمی‌شوند و هر دو در این بستر، ضروری می‌نمایند.

با پایان یافتن این مرحله، معناپژوهی از سطح ظاهری و اولیه خود به سطح ژرف‌تری ارتقا می‌یابد و در این مرحله می‌توان، به فهم بالاتری دست یافت؛ زیرا فضای صدور، متن کامل سخن، سایر بیانات امیر مؤمنان علیه السلام و خانواده حدیث مرتبط با آن موضوع، گردآوری و رؤیت شده و مورد مذاقه قرار گرفته است.^۱ حال مرحله سوم که تخصصی‌تر است، آغاز می‌شود و محقق در سطح بالاتری از پژوهش معناشناختی نهج البلاغه قرار می‌گیرد.

شش. گردآوری شروع مهم و تخصصی در آن موضوع

چنان‌که در کتاب‌شناسی نهج البلاغه گفتیم، شناسایی شروع، روش‌شناسی آن‌ها و درک جایگاه و اهمیت هر یک، اقدامی است که بسترساز پژوهش است و بایستی پیش‌تر انجام شده باشد. در این مرحله، شروع با ارزش نهج البلاغه و نه هر شرح و تعلیقه‌ای (زیرا زمان پژوهشگر پاسخگو نخواهد بود)، به ترتیب تخصص در موضوع موردنظر که آیا موضوع محقق تاریخی یا کلامی و... است، تنظیم و سپس بخش‌های متناسب از آن‌ها استخراج و در پرونده علمی فهم حدیث موردنظر جای‌گذاری خواهد شد. در این مرحله از نهج‌البلاغه‌پژوهی و معناکاوی متون آن، بهره‌وری از کتب عمومی شرح حدیث نیز ضروری است و بسندگی به شروع نهج البلاغه کفایت نمی‌کند.

برای نمونه علامه مجلسی، شرحی مستقل و مفصل بر نهج البلاغه ندارند، اما بیانات ایشان در *بحار الأنوار*، ذیل متون نهج البلاغه بسیار کارگشا خواهد بود. نمونه دیگر که نشانگر ضرورت استفاده از شروع کتب

۱. البته پیداست برخی از این مراحل، برای برخی سخنان، مقدور نیست. گاه مصدر اولیه و متن کامل را نمی‌توان یافت، گاه سخن دیگری از آن حضرت در موضوع مورد نظر در دست نیست و...

حدیثی دیگر است، واکاوی یک متن مشترک از نهج البلاغه با کتب دیگر حدیثی و سپس رؤیت شروح آن کتب حدیثی است. برای مثال، ثقة الاسلام کلینی خطبه متقین نهج البلاغه را صرف‌نظر از سایر مصادر آن،^۱ در *التکافی* نقل کرده است.^۲ با این وصف، رؤیت *مرآة العقول*، *السوافی* و تعلیقات علامه فیض کاشانی، شرح ملاصالح مازندرانی و حاشیه‌نگاران نیز می‌تواند اقوال بیشتر و دیدگاه‌های ژرف‌تر را در اختیار گذارد؛ و گویی با این توضیح، مراد از «شارحان نهج البلاغه» را توسعه بخشیده و پهنه گسترده‌ای از دانشیان ژرف‌اندیش را در آن داخل کرده‌ایم. بنا بر این مدعیات، محقق باید به این‌گونه سراغ فهم‌های مختلف از متن موردنظر خود حرکت کند:

الف) شروح موضوعی - ترتیبی و تخصصی نهج البلاغه

برای نمونه اگر متن نهج البلاغه پژوهانه محقق کلامی باشد، مراجعه به شرح ابن میثم بحرانی، *منهاج البراعة* از قطب‌الدین راوندی و دیگران شایان توجه خواهد بود. متن نهج البلاغه پژوهانه تاریخی را باید در شرح ابن‌ابی‌الحدید معتزلی و *بہج الصباغة* علامه شوشتری و دیگران پی جست. برای دیدن شروح نقلی و روایی متن موردنظر، مراجعه به *منهاج البراعة* میرزا حبیب‌الله خوئی و باز شرح علامه شوشتری مفید خواهد بود.

ب) شروح عمومی نهج البلاغه

منظور از شروح عمومی نهج البلاغه کتبی است که تخصصاً به شرح نهج البلاغه نپرداخته‌اند، اما از آن رو که متضمن متون نهج البلاغه هستند، تبویب، تبیین و توضیح نگارندگان آن‌ها می‌تواند چراغ راه پژوهشگر باشد. سطرهای پیشین به ارائه برخی نمونه‌های ملموس از این منظر اختصاص یافت و تکرار آن مناسب نیست.

هفت. بررسی‌دن دانش‌های همسو و پیوسته با موضوع برای دریافت‌های ژرف‌تر

بررسی‌دن موضوعی تاریخی در نهج البلاغه، بدون دریافت‌های جدی از دانش تاریخ و سرفصل‌ها و دیدگاه‌های اعتبارسنجانه، تحلیلی و آشنایی با منابع آن‌ها، فرایند پژوهش را با کاستی روبه‌رو می‌سازد. همین‌طور ورود در عرصه موضوعی کلامی در نهج البلاغه، بدون آشنایی با عناوین، گونه‌های استناد به ادله نقلی، شناسایی منابع و تحلیل در دانش کلام قدیم و جدید نتیجه معناپژوهی کلامی در نهج البلاغه

۱. هلالی کوفی، *کتاب سلیم بن قیس الہلالی*، ج ۲، ص ۸۴۹، ح ۴۳؛ اسکافی، *التمحیص*، ص ۷۰، ح ۱۷۰؛ شیخ صدوق، *الأمالی*، ص ۵۷۰، ح ۲؛ شیخ صدوق، *صفات الشیخہ*، ص ۱۸، ح ۳۵؛ ابن شعبه حرانی، *تحف العقول*، ص ۱۵۹؛ کراچکی، *کنز الفوائد*، ج ۱، ص ۸۸؛ و...

۲. کلینی، *التکافی*، ج ۲، ص ۲۲۶، ح ۱.

را با نقصان روبه‌رو خواهد ساخت و آن را فاقد ادبیات علمی دانش‌شکل‌گرفته خواهد کرد. در این عرصه، گویی نیازمند پلی میان متون نهج البلاغه و دانش‌های بشری هستیم. در این مرحله، آشنایی با این دانش‌ها کفایت می‌کند و رعایت برخی اصول مطالعات میان‌رشته‌ای به فرایند نهایی نهج‌البلاغه‌پژوهی، که در سومین سخن از این نوشتار به آن اشاره خواهیم کرد، اختصاص دارد. برای نمونه می‌توان به کتاب‌های *قشربندی و نابرابری‌های اجتماعی از منظر نهج البلاغه*، *روان‌شناسی در نهج البلاغه* و *حقوق عمومی در نهج البلاغه* اشاره کرد.

هشت. حرکت از فضای نهج البلاغه به سوی موضوعات نه بالعکس

به نظر می‌رسد یکی از آسیب‌های معناپژوهی در دوران معاصر، متون حدیثی را ذیل موضوعات روزآمد قرار دادن است؛ درحالی‌که به نظر می‌رسد موضوعات روزآمد را باید به متون حدیثی عرضه کرد و ضرورت‌ها، بایسته‌ها، احکام و سرپرستی پیشرفت آن‌ها را ذیل متون حدیثی قرار داد. اگر متون حدیثی را ذیل موضوعات پژوهشی روزآمد قرار دهیم، متون حدیثی دیگر ناطق نخواهند بود، بلکه اراده محقق است که متون متشابه و مشابه حدیثی را ذیل موضوعات دلخواه خود قرار خواهد داد. برخی محققان این آسیب را از آسیب‌های پژوهشگر برشمرده و آن را به تفصیل تبیین کرده‌اند.^۱

عرضه دست‌مایه و انتساب آن به نهج البلاغه

یک. بیان علمی، مدلل و مستند

دست‌مایه نهج‌البلاغه‌پژوهی و پی‌جویی نیازهای پژوهشی در متن نهج البلاغه، می‌بایست مستند به متون آن، با بیان علمی و همراه با دلایل انتساب دست‌مایه به مستندات باشد. بسیاری از پژوهشگران و دانشی‌مردان حوزه نهج البلاغه، این امر را یک اصل می‌دانند. کافی است به شروح مشهور نهج البلاغه مراجعه کرد. شرح علامه محمدتقی جعفری بر نهج البلاغه، شرح مرحوم مغنیه به نام *فی ظلال نهج البلاغه* و شرح ابن‌میثم بحرانی بر نهج البلاغه، جملگی با بیان علمی، مدلل و مستند نگاشته شده‌اند و باید این سیره را الگوی نهج‌البلاغه‌پژوهی قرار داد.

دو. رعایت احتیاط در نسبت‌دهی فهم

متون نهج البلاغه و به‌طور کلی حدیث، تاب معانی گوناگون دارد و نمی‌توان جمله معانی مطرح‌شده ذیل

۱. بنگرید: مسعودی، *آسیب‌شناسی حدیث*، ص ۲۲۵ - ۲۰۶.

یک حدیث را مردود خواند و یک معنا را برگزید. از سوی دیگر، پژوهشگر - هر قدر در فرایند تحقیق خود بذل جهد کرده باشد - از خطا و اشتباه مصون نیست. از همین روی بیان محتاطانه و تلاش برای عدم جزم‌گویی از قواعد عرضه دست‌مایه نهج‌البلاغه پژوهی است. محقق نیکوروش بیان خود را علمی، مدلل، مستند و مستحکم عرضه می‌کند، اما از آنجاکه احتمال خطا بر خود می‌دهد، دیگران را به نقد خود و خود را به ویرایش نگاشته‌هایش فرامی‌خواند و در گشودگی باب پویایی دانش، نقش ایفا می‌کند.

سه. عدم تحمیل پارادایم‌ها و چارچوب‌های فکری مدرن بر نهج‌البلاغه

دانش‌های مدرن چون حقوق، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، مدیریت و علوم سیاسی در چارچوب‌های فکری خاص و بسترهای تجدد شکل گرفته‌اند. به محض یافتن شباهت در عبارات نهج‌البلاغه با هر دانش، نمی‌توان آن دو را بر هم تطبیق کرد و مراد هر دو را یکی دانست. نمی‌توان فقرزدایی، مظلوم‌گرایی و ساده‌زیستی امیر مؤمنان علیه السلام را بر کمونیسم و سوسیالیسم تطبیق کرد؛ زیرا این دو نگاه و اعمال مربوط به دو جبهه فکری هستند. پیش‌تر گفتیم تلاش پژوهشگر باید معطوف به فهم مراد معصومان علیهم السلام و کوشش برای یافتن راه‌های مورد تأیید ایشان برای دستیابی به مطلوب آنان باشد، نه آنکه برای افکار و بینش‌های پیشینی خود، از نهج‌البلاغه و سایر متون مقدس بهره‌برداری نامتعارف کند.

چهار. در نظر گرفتن مسائل روز و نیازهای روزآمد مردمان

امیرالمؤمنین علیه السلام و نهج‌البلاغه برای همه دوران‌ها هستند. گرچه خطبه‌های صفین و نهروان در آن بستر ایراد شده‌اند، نیک می‌دانیم امروزه نیز وقایع سیاسی و رویکرد دولت‌ها و حکومت‌ها دستخوش دگرگونی‌هایی است که نیازمند راهنمایی امیرالمؤمنین علیه السلام برای برون‌رفت از آسیب‌های دگرگونی‌های سیاسی و... هستیم. **فی ظلال نهج‌البلاغه** از کتاب‌هایی است که به این اصل پژوهشی در نهج‌البلاغه پژوهی نظر داشته^۱ و وقایع دوران خود را در آینه نهج‌البلاغه دیده است. رواست ما نیز چنین باشیم.

نتیجه

۱. از آن‌رو که نهج‌البلاغه از مهم‌ترین کتب مسلمانان، مشهور و مورد اهتمام آنان بوده و هست، ضروری است بهره‌وری از آن را به صورت روشمند پی‌جویی کنیم.
۲. به نظر می‌رسد نهج‌البلاغه پژوهی نیازمند سه عرصه کلان از فعالیت تحقیقاتی و علمی است: نخست،

۱. برای نمونه بنگرید: المغنیه، **فی ظلال نهج‌البلاغه**، ج ۲، ص ۲۳۱، ۲۴۱ - ۲۴۰ و ۳۳۱.

«بسترسازی بهره‌مندی از نهج البلاغه»، دوم «فرایند فهم متن نهج البلاغه و معناپژوهی آن»، و سوم «عرضه دست‌مایه و انتساب آن به نهج البلاغه».

۳. عرصه کلان «بسترسازی بهره‌مندی از نهج البلاغه» به معنای فراهم‌آوری امکان فهم و پژوهش علمی در متن نهج البلاغه و خود شامل چهار مرحله است: «واکاوی صدور و اعتبارسنجی متن»، «اختلاف نسخ و نقل‌ها تا دستیابی به متن نهایی»، «اعراب نهایی مفردات نهج البلاغه» و «کتاب‌شناسی نهج البلاغه».

۴. عرصه کلان دوم که به «فرایند فهم متن نهج البلاغه و معناپژوهی آن» نامگذاری شد، مشتمل بر نه مرحله است: «دستیابی به متن کامل سخن از طریق مصادر اولیه»، «واژه‌شناسی، ترکیب‌شناسی و فهم معنای ظاهری و نخستین کلام»، «فهم بستر و فضای صدور حدیث»، «رؤیت مجموعه کلمات امیر مؤمنان علیه السلام در موضوع پژوهشی موردنظر»، «کشف و استخراج خانواده حدیث معصومان علیهم السلام در آن موضوع»، «گردآوری شروع بااهمیت و تخصصی در آن موضوع»، «بررسی‌های دانش‌های همسو و پیوسته با موضوع برای دریافت‌های ژرف و تخصصی»، «حرکت از فضای نهج البلاغه به سوی موضوعات، نه بالعکس».

۵. عرصه کلان سوم را که «عرضه دست‌مایه و انتساب آن به نهج البلاغه» است نیز می‌توان در چهار مرحله تصور کرد: «بیان علمی، مدلل و مستند»، «رعایت احتیاط در نسبت‌دهی فهم»، «عدم تحمیل پارادایم‌ها و چارچوب‌های فکری مدرن بر نهج البلاغه»، «نظرداشت نسبت به مسائل روز و نیازهای روزآمد مردمان».

۶. به نظر می‌رسد روش طرح‌شده در این نوشتار را بتوان مبنای نگارش دانشنامه‌ای بر محور نهج البلاغه دانست که به حاصلی روشمند و دارای اتقان بینجامد. گروه‌های پژوهشی و آموزشی درباره نهج البلاغه نیز می‌توانند با بهره‌مندی از این روش، بیان علمی خود را به صورتی مشخص به جامعه علمی عرضه کنند.

منابع و مأخذ

- نهج البلاغه، تحقیق علی اربع نسخ خطیة قدیمة للشیخ قیس بن بهجة العطار، قم، دار زین العابدین علیهم السلام، ۱۴۰۱ ش.
- نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، قم، دار الحدیث، ۱۴۲۴ ق.
- نهج البلاغه، مع ضبط الأیب الأریب علی بن محمد بن السکون الحلی، تحقیق الشیخ قیس بن بهجة العطار، قم، دار زین العابدین علیهم السلام، ۱۴۰۲ ش.

- نهج البلاغه، تحقیق صبحی صالح، قم، هجرت، ج ۱، ۱۴۱۴ ق.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبة، تهران، نشر صدوق، ۱۳۹۷ ق.
- ابن اشعث، محمد بن محمد، الجعفریات، تهران، مکتبه النینوی الحدیثه، بی تا.
- ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی، الأملی، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
- ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی، صفات الشیعه، تهران، اعلمی، ۱۳۶۲ ش.
- ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ، قم، دفتر نشر اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- ابن همام اسکافی، محمد بن ابی بکر، التمهیص، قم، مدرسه الإمام المهدی ﷺ، ۱۴۰۴ ق.
- بروجردی، سید حسین، جامع أحادیث الشیعه، تهران، انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۶ ش.
- حسینی جلالی، سید محمد حسین، مسند نهج البلاغه، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۴۳۱ ق.
- جمعی از محققان (زیر نظر علی اکبر رشاد)، دانشنامه امام علی ﷺ، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۵.
- حر عاملی، محمد بن حسن، خاتمة مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت ﷺ، ۱۴۱۷ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل البيت ﷺ، ۱۴۰۹ ق.
- خان عرشی، امتیاز علی، إستاناد نهج البلاغه، تقدیم شیخ عزیزالله عطاردی، قم، مکتبه الثقلمین، ۱۳۹۹ ق.
- الخطیب، عبدالزهراء، مصادر نهج البلاغه و أسانیده، بیروت، دار الأضواء، ۱۴۰۵ ق.
- دشتی، محمد، دروس پژوهشی نهج البلاغه، قم، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین ﷺ، ۱۳۷۸ ش.
- دلشاد تهرانی، مصطفی، چشمه خورشید، تهران، خانه اندیشه جوان، ۱۳۷۷.
- طباطبایی، عبدالعزیز، فی رحاب نهج البلاغه، قم، مجله تراثنا، بی تا.
- طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- طوسی، محمد بن حسن، فهرست کتب الشیعة و أصولهم، قم، مکتبه المحقق الطباطبایی، ۱۴۲۰ ق.
- عابدی، احمد، آشنایی با بحار الأنوار، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸ ش.

درآمدی بر نیازمندی‌های فهم و پژوهش در نهج البلاغه □ ۴۳

- ابن ابی الحدید، عبد الحمید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل إبراهیم، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق.
- غلامعلی، احمد، شناخت نامه نهج البلاغه، تهران، سمت، ۱۴۰۰ ش.
- کراچکی، محمد بن علی، کنز الفوائد، تحقیق عبدالله نعمه، قم، دار الذخائر، ۱۴۱۰ ق.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم، دار الحدیث، ۱۴۱۶ ق.
- مسعودی، عبدالهادی، آسبب شناسی حدیث، تهران، سمت و دانشکده علوم حدیث، ۱۳۹۷.
- مغنیه، محمدجواد، فی ظلال نهج البلاغه، قم، دار الکتب الاسلامی، ۱۴۲۵ ق.
- موسوی، سید صادق، تمام نهج البلاغه، قم، الدار الإسلامیه، بی تا.
- مغربی، نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، تحقیق آصف فیضی، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۳۸۵ ق.
- نوری طبرسی، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق.
- هلالی کوفی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، تحقیق محمد انصاری زنجانی خوئینی، قم، نشر الهادی، ۱۴۰۵ ق.

